

democratised countries, these ideas were soon replaced by the ambitions of political elites to join the European Union.

Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske (»bogumilstvo«)

Zlatko MATIJEVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UDK 273.232(497.6)

32-05 Pilar, I.:273.232

Izvorni znanstveni rad [primljeno 10. veljače 2006.]

Ivo Pilar je, kao važan dio svoje intelektualne baštine, ostavio pokušaj tumačenja fenomena Crkve bosanske (»bogumilstvo«). Shvaćajući »bogumilstvo« kao čisto »hrvatski pokret«, zaključio je da je ta »dualistička sljedba« svojim djelovanjem stvorila posebnu bosansku državu te shodno tome »bosanski separatizam« koji je onemogućio postojanje cjelovitoga hrvatskog geopolitičkog prostora i uspostavu hrvatske državne suverenosti. Pilarovo poimanje »bogumilstva« u Bosni imalo je svoje ishodište u njegovim geopolitičkim razmišljanjima o položaju hrvatskih zemalja u europskoj političkoj konstelaciji u prvim desetljećima XX. stoljeća.

»Nije bilo iole važnijeg pitanja u hrvatskoj problematici, a da je izmaklo svestranom i pronicavom duhu ovoga hrvatskog mislioca, sociologa i političkog pisca«.

Muhamed HADŽIJAHIĆ, »Posljednji hrvatski bogumil«, Dr. Ivo Pilar«, *Hrvatska Mladost*, Zagreb, 27/1943., br. 2, 68.

Problem nastanka, djelovanja i nestanka s povijesne pozornice srednjovjekovne Crkve bosanske i njezinih vjernika (»krstjana«) zaokuplja već više od trinaest desetljeća pozornost historičara, teologa, arheologa, jezikoslovaca i etnologa te svih onih koji su se osjetili pozvanima da svojim promišljanjima pridonese njegovu rješavanju.¹

¹ O historiografskim djelima i povijesnim vrelima relevantnima za objašnjenje fenomena bosanskih krstjana (»bogumila«) i njihove vjerske zajednice opširnije vidi kod: Jaroslav ŠIDAK, *Problem »Bosanske crkve« u našoj historiografiji. Od Petranovića do Glušca*, P. O., Zagreb, 1937.; ISTI, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb, 1975. Također vidi: Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003.; Dominik MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja. Svezak II, Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago-Roma-Zürich-Toronto, 1979; IF. ŠANJEK, gl. i odg. ur.), *Fenomen »krstjani« u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ZR, Sarajevo-Zagreb, 2005.; Pejo ČOŠKOVIĆ, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo, 2005.; Opsežne bibliografije o Crkvi bosanskoj vidi kod: Salih JALIMAM, »Prilog bibliografiji o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu«, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (dalje: *GDIBiH*), Sarajevo, 36/1985., 173-196; P. ČOŠKOVIĆ, »Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj«, u: [Enver REDŽIĆ, ur.], *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000.*, Sarajevo, 2003., 31-54.

Dr. Ivo Pilar (1874.-1933.) ugledni tuzlanski i zagrebački odvjetnik, pravni teoretičar, teoretičar umjetnosti (secesija), socijalni psiholog, geopolitičar i političar nije ostao ravnodušan prema fenomenu Crkve bosanske i njezinu usudu te je o tom pitanju pisao i govorio u više navrata. Prema svjedočanstvu austro-ugarskog političara Josepha M. Baernreithera (1845.-1925.), dr. Pilar se, razlažući mu u Beču, početkom veljače 1913., svoje poglede na vjerske odnose u Bosni i Hercegovini, zalagao za »oslobađanje« Slavena od pravoslavlja, ali i »germansko-latinskog katolicizma«, jer »za praktični život i njegove ekspanzivnosti Vizant je jači od Lojole« te je ustvrdio da tamošnjem pučanstvu u vjerskom pogledu treba »nešto treće«, tj. »bogumilstvo koje je vladalo u Bosni u predtursko vrijeme.«² Pilarovo je mišljenje otklonjeno kao posve neprihvatljivo.³

U svom glasovitom djelu *Južnoslavensko pitanje* Pilar posvećuje četiri potpoglavlja Crkvi bosanskoj,⁴ odnosno »bogumilstvu/bogumilstvu«,⁵ ali u njemu više nije zastupao stajalište o suvremenoj potrebi obnove te davno nestale srednjovjekovne vjerske sljedbe. Polazeći od tvrdnje da je »bogumilska sekta« bila bitno »obilježje bosanske povijesti i najjači čimbenik, koji joj je određivao put«, autor se, oslanjajući se na njemu dostupnu literaturu,⁶ upustio u tumačenje njezina nastanka u Europi, odnosno na Balkanskom poluotoku. Prema njegovu je shvaćanju pojava dualističkih

² Ante MALBAŠA, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo, 1933., 62. Također vidi: M. HADŽIJAHIĆ, »Posljednji hrvatski bogumil«, Dr. Ivo Pilar, *Hrvatska Mladost*, Zagreb, 27/1943., br. 2, 69; Josip HORVAT, *Hrvatski panoram, Zagreb*, 1982., 228. Pilarove kritičke opaske o rimskoj katoličkoj Crkvi vidi u: L. V. SÜDLAND [Ivo PILAR], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb, 1943., 13-14. Također vidi: Dušan ŽANKO, *Svjedoci*, Barcelona-München, 1987, 225 (esej: »Lukasova obrana Hrvatske«).

³ »Lako sam mu dokazao«, ustvrdio je Baernreither, »da bi ova gnostičko-manihejička sekta sa svojim nijekanjem svakog državnog autoriteta samo još povećala veliku pogrešku Slovena koji su nesposobni za čvrsti državni razvoj«. (A. MALBAŠA, *Bosansko pitanje*, 62.)

⁴ L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 87-105 (»Bogumili«, »Politička pozadina bogumilskog pokreta«, »Sudbina Bosne kao bogumilske države« i »Prielaz bogumila na islam«). Valja napomenuti da je Pilar svoje kapitalno djelo napisao na njemačkom jeziku pod naslovom »Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems« (Wien, 1918). Knjiga je nakon više od dvadeset godina prevedena na hrvatski jezik i objavljena u Zagrebu ratne 1943. (Prijevod je reprintiran u Varaždinu 1990. godine.) Postoji i tzv. »druga naklada« (»II. Auflage«) knjige (Zagreb, 1944.) koja se od originala razlikuje uglavnom samo po predgovoru dr. Mile Starčevića. Tijekom Domovinskog rata u njemačkim se knjižarskim izlozima pojavila Pilarova knjiga »Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens« (Heiligenhof-Bad Kissingen, 1995). Da bi se otklonilo moguće nedoumice treba reći da se tu ne radi o nekom ranije nepoznatom Pilarovu djelu, nego o nedopustivom skraćivanju, točnije rečeno kljaštrenju djela »Die Südslawische Frage«. Knjigu je za tisak priredio Michael Ackermann. O sudbini *Južnoslavenskog pitanja* opširnije vidi: Srećko LIPOVČAN, »Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*«, u: [Srećko LIPOVČAN i Zlatko MATIJEVIĆ, ur.], *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara* (dalje: GP), Zagreb, 1/2001., 193-232; ISTI, »Die südslawische Frage und der Weltkrieg: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja«, u: GP, 2/2002., 103-120.

⁵ »Morao bih još opravdati, zašto pridržajem ime 'Bogomil' i za članove 'bosanske crkve' kad se oni sami tako ne nazivaju. [...] Pridržao sam ime Bogomili zato, što držim za važno i bistveno, da oni svoje podrijetlo vuku od nauke bugarskoga popa Bogomila [...]«. (I. PILAR, »Još o Bogumilstvu i o 'Bosanskoj crkvi'«, *Obzor*, Zagreb, 69/1928., br. 11, 3.)

⁶ Riječ je prvenstveno o sljedećim autorima i djelima: Ter-M. KARAPET, *Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig, 1893 i G. FLÜGEL, *Mani, seine Lehren und seine Schriften*, Leipzig, 1862 (Vidi: L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 430-431.)

hereza u Europi bila povezana s djelovanjem Perzijanca Manija (216.-276.) koji je iz dualističkog nauka proroka Zaratuštre (mazdaizam), ranog kršćanstva i nekih gnostičkih elemenata stvorio novu religiju kršćanske provenijencije koja je prema njemu dobila ime maniheizam (manihejstvo). Uslijed progona bizantske državne vlasti maniheizam se raspao na brojne sljedbe (sekte): paulikijance (pavličane) masilijance (euhite), markionite, boketiste, borborite, tondrakijce i dr. Jedna od mjera državnih vlasti u suzbijanju sljedbi manihejskog podrijetla bilo je i prisilno preseljavanje njihovih vjernika (»heretika«) iz Male Azije na nemirnu bizantsko-bugarsku granicu (VI.-X. st.), gdje su trebali poslužiti kao svojevrsno »topovsko meso«. Kao što se i moglo očekivati, progonjeni su manihejski heretici uskoro prešli na stranu neprijatelja Bizantskog Carstva te se »ovo krivovjerje stalo naglo širiti i u Bugarskoj.«⁷ Sljedeći tvrdnje starije historiografije⁸ Pilar nastanak bogumilstva opisuje sljedećim riječima: »u prvoj polovici 10. st. neki domaći, slavenski svećenik, pop Jeremija, koji iz ovih krivih naučavanja, u biti manihejskog sadržaja, sastavi jednu novu nauku upotriebivši stare slavenske običaje i predočbe; on si nadjene ime Bogumil i stade naučavati svoj nauk.«⁹ Prema njegovu se mišljenju bogumilstvo u Bugarskoj brzo raširilo jer »kršćanstvo još ne bijaše uhvatilo čvrstog korijena, budući da se protiv njega iz političkih razloga pojavila u zemlji jaka oporba, koja je, sasvim opravdano, gledala u kršćanstvu samo oruđe bizantskih težnja.«¹⁰ Iz Bugarske i Makedonije bogumilstvo se, navodno, proširilo u Srbiju, gdje ga je nemanjička vlast suzbijala »okrutnim kaznama.«¹¹ Prihvaćajući tezu Franje Račkoga da su bogumili bježeći iz negostoljubive im Srbije,¹² ali i »izravno iz Bugarske«, došli u Bosnu, Pilar navodi crkveno-organizacijske razloge koji su pripomogli brzom širenju i usponu te vjerske sljedbe u toj za njega neprijeporno »hrvatskoj zemlji.«¹³ Naime, rimska je Crkva, smatra Pilar, »u hrvatskoj državi nastojala polatiniti pučanstvo« te je »praktična posljedica tog nastojanja« bila da su se »središta katoličkih nadbiskupa nalazila ponajčešće u latinskim primorskim gradovima i da su ti crkveni velikaši, većinom Talijani, zbog pomanjkanja poznavanja jezika i lokalnih prilika, mogli tek samo malo doprinieti ustrojstvu [Crkve] u unutarnjoj Bosni.«¹⁴ Iz navedenog je slijedio zaključak da »prilike katoličke Crkve u Bosni i Humskoj zemlji [bijahu] vrlo nepovoljne, pa se je bogumilstvo, koje je zbog svojih perzijsko-arijskih i staroslavenskih elemenata vrlo prijalo državotvornim arijsko-slavenskim Hr-

⁷ L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 87-88.

⁸ Vidi: Božidar PETRANOVIĆ, *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*, Zadar, 1867., 42-43; Franjo RAČKI, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i Patarenj*, Beograd, 1931., 346-348. Rački je svoju studiju o »bogumilima« i patarenima izvorno objavio u »Radovima JAZU« (Zagreb, 1869./70., sv. 7., 8. i 10.).

⁹ L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 88.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² »Izagnani iz Srbije Bogumilom bijaše susjedna Bosna i Hum najbliže utočište«. (F. RAČKI, *Borba Južnih Slovena*, 378.)

¹³ »[...] po svom naseljenju [...] i politički Bosna [je] hrvatska zemlja«. (L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 84.)

¹⁴ Isto, 88.

vatima, moglo brzo proširiti, tako da je povremeno sasvim iz zemlje iztisnulo katolicizam.¹⁵ Konstatirajući da je bogumilstvo »kroz tri stoljeća«, tj. od kraja XII. do sredine XV. st., postalo »najjačim čimbenikom političkog, kulturnog i duhovnog razvoja Bosne«, Pilar je ustvrdio da u historiografiji njegova vremena nije dovoljno uočena politička važnost toga pokreta.¹⁶

Govoreći o vjerskom učenju Crkve bosanske autor *Južnoslavenskog pitanja* iznosi standardne tvrdnje tadašnje historiografije prihvaćajući ih kao utvrđene povijesne istine.¹⁷ Nastojeći »bosanskim bogumilima« dati veću važnost u kontekstu europskih vjerskih gibanja, Pilar ih proglašava »prvim pokretom reformacije u Europi«.¹⁸

Za Pilara je vjerski pokret »bosanskih bogumila« imao svoje ishodište u crkveno-političkim i vojno-političkim događajima u Hrvatskoj u razdoblju od X. do XII. stoljeća.¹⁹ Sukob »klerikalno-romanske stranke« i »hrvatske narodne stranke« u Dalmaciji te pogibija Petra (Svačića) na Gvozdu,²⁰ imali su, prema njegovu mišljenju, presudan utjecaj na buduću vjerski i politički razvoj Bosne.²¹ Naime, politika »hrvatske narodne stranke« bila je poražena i na crkvenom i na vojno-političkom polju. U pitanju hrvatskog glagoljaštva (narodnoga pisma i jezika u bogoslužju) morala je ustuknuti pred »klerikalno-romanskom strankom« i latinizacijom katoličke Crkve, a nakon vojnog poraza i pogibije »posljednjeg hrvatskog kralja narodne krvi« u borbi s Mađarima i onim dijelom Hrvata koji su uz njih pristali, nestalo je samostalne hrvatske države te je na hrvatski prijesto došao vladar iz kuće Arpadovića.²² Iako poražena, »hrvatska narodna stranka«, prema Pilarovu mišljenju, nije »netragom nestala« s vjersko-političkog poprišta: »Pošto su klerikalni Hrvati [klerikalno-romanska stranka], primorski [dalmatinski] Romani i Mađari zavladao samo obodnim područjem, povukla se hrvatska narodna stranka u unutarnost zemlje, a to bijaše zbog oblika tla hrvatskih zemalja upravo Bosna i Hercegovina. [...] Ovom seobom jednog politički aktivnog narodnog elementa u Bosnu bijaše udaren temelj kasnijem stvaranju bosanske države«.²³

¹⁵ Isto.

¹⁶ »Pada u oči, da su povjestničari prešli preko velikog političkog utjecaja ovog vjerskog pokreta u Bosni.« (Isto.)

¹⁷ Vidi: Isto, 89-90.

¹⁸ Isto, 90. U mišljenju da su tzv. bosanski bogumili bili vjerski reformatori Pilar nije bio usamljen. Vidi: L. P. BROCKETT, *The Bogomils of Bulgaria and Bosnia. The Early Protestants of the East. An Attempt to Restore Some Lost Leaves of Protestant History*, Philadelphia, 1879. (Tekst je dostupan na: www.concentric.net/~wtullos/bogomils.htm)

¹⁹ Svoje poznavanje ranosrednjovjekovne (i kasnije) hrvatske povijesti Pilar je crpio prvenstveno iz djela uglednih hrvatskih povjesničara: Tade SMIČIKLAS, *Poviest hrvatska*, I.-II., Zagreb, 1879. i 1882.; Vjekoslav KLAIĆ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, I.-V., Zagreb, 1899., 1900., 1901., 1904. i 1911.; Ferdo ŠIŠIĆ, *Hrvatska povijest*, I.-III., Zagreb, 1906., 1908. i 1913.; Rudolf HORVAT, *Kralj Tomislav i njegovo doba*, Zagreb, 1897. i dr. (Popis korištenih knjiga, članaka i rasprava vidi u: L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 428-429.)

²⁰ O Pilarovu shvaćanju odnosa između »klerikalno-romanske« i »hrvatske narodne stranke« te nastanku hrvatsko-mađarske države opširnije vidi: L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 14-18.

²¹ Literaturu koju je Pilar koristio za pisanja poglavlja o Bosni i Hercegovini vidi u: Isto, 430-432.

²² Isto, 91.

²³ Isto.

Budući da je, kako tvrdi Pilar, pobjednička »katoličko-klerikalna/klerikalno-romanska stranka« u Hrvatskoj bila »Hrvatima nenaklonjena« bilo je za očekivati da će »hrvatska narodna stranka« biti »orientirana antiklerikalno, pa i protukatolički«, što se konačno »odrazilo [...] tako, da prvi bosanski ban [Borić], koji se pojavljuje i samostalno nastupa kratko iza seobe hrvatske narodne stranke u Bosnu, pokazuje protukatoličku orijentaciju«.²⁴ Ta je orijentacija bosanskih Hrvata otišla korak dalje kada je »hrvatsko-bosansko plemstvo prešlo naprosto bogumilstvu [...], jer je u bogumilstvu, koje bijaše načelni protivnik katolicizmu, našlo najpovoljniji izraz svojem raspoloženju«.²⁵ Dodatni razlog za raskol s Katoličkom crkvom Pilar je vidio u pretpostavci da su dotadašnji njezini vjernici u »bogumilstvu gledali narodnu slavensku vjeru« te u njemu »naidose na slavenski jezik u crkvi, za koji se uzalud borahu u vlastitoj državi«.²⁶ Prijelaz na »bogumilstvo« omogućio je pristašama »hrvatske narodne stranke« da, prema Pilarovu shvaćanju, osnuju »nezavisnu državnu Crkvu« jer »bogumilstvo bijaše organizirano u Crkve po zemljama«.²⁷ Za Pilara nije bilo dvojbe da upravo »bogumilstvo« bijaše glavna pokretna sila u stvaranju posebne bosanske države.²⁸ Objašnjavajući daljnje konzekvence nastanka nove države, ustvrdio je da »posljedica« njezine uspostave »ne bijaše stvaranje bosanskog naroda«, jer je »stvaranje bosanske države« bilo tek »drugotna tvorevina hrvatskog naroda, koji bijaše u to doba u glavnim obrisima već oblikovan«.²⁹ Drugim riječima, »u svojoj biti i po svojoj svijesti bijahu zato sredovječni Bosanci Hrvati«, ali, naglasuje Pilar, »nacionalna [jel] svijest sve više slabila tokom poviestnog razvitka, dok nije skoro sasvim propala u velikoj kataklizmi osmanlijskog osvajanja«.³⁰

Opravdano pretpostavljajući da bi njegovo mišljenje moglo biti podvrgnuto oštroj kritici, Pilar je »neoborivi dokaz« za svoje tvrdnje potražio u arheologiji, krivo pretpostavljajući da su stećci bili nadgrobni spomenici isključivo pripadnika Crkve bosanske.³¹

Pilar je posebno zanimala sudbina Bosne kao »bogumilske države« s obzirom na njezin kulturni i politički razvoj. Prema njegovu je mišljenju kulturni utjecaj »bogumilstva« bio »uglavnom povoljan«, jer »bogumili bijahu prilično načitan«.³² Ta na-

²⁴ Isto, 92.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto. O stećcima opširnije vidi: J. de ASHBOTH, *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina*, London, 1890, 101-126 (Chapter V. »The Bogomilian Burial-Ground in the Field of the Unbelievers«); Ćiro TRUHELKA, »Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske«, u: *Hrvatsko Kolo*, Zagreb, 23/1942., 1-13; Marko VEGO, »Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, N. S., 1963., sv. XVIII, 195-213; Aleksandar SOLOVJEV, »Simbolika srednjovjekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini«, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 8/1956., 5-66; Ante ŠKOBALJ, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu, 1970., 475-476 i dr.

³² L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 96. Tvrdnje o navodno zavidnom stupnju obrazovanosti bosanskih »bogumila« doživjele su svoj karikaturni vrhunac sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Vidi:

vodna pozitivna strana »bogumilstva« u Bosni bila je zasjenjena njegovim negativnim aspektom jer »bogumilstvo bijaše politički opasan i poguban pa čak i protudržavan nauk.«³³ Bosanska se politička elita, prema Pilarovu mišljenju, našla pred nerješivim problemom. Bilo je očigledno da Bosna s »bogumilstvom u političkom pravcu ne će mnogo napredovati«, ali da isto tako odricanje od »bogumilstva« znači »napuštanje temelja države.«³⁴ Problem su »riješili« osmanlijski osvajači, koji su na vršcima svojih kopalja širili islam po Balkanskom poluotoku. Srušivši srbijansku državu oni su tijekom XV. st. »kroz sve pukotine nadirali u trulu bosansku državu.«³⁵ Prihativši tvrdnju F. Račkoga da je Bosna »bolovala od neizlječive bolesti«, tj. »bogumilstva«, Pilar je logično zaključio: »Bogumilstvo napravi Bosnu slobodnom državom, a to isto bogumilstvo bijaše i razlogom, što je Bosna pala.«³⁶

Prihativši tezu onodobne historiografije da je slom bosanske države imao za posljedicu da su »bosanski bogumili prešli svi kao jedan na islam«, Pilar je mogao zaključiti da je Bosna postala »zemljom, u kojoj bitni dio domaćeg, autohtonog pučanstva prigrlilo islam i posta time živom kopčom između zemlje i osmanlijske države.«³⁷ Drugim riječima, na islam su prešli »potomci tvrdoglavog starog hrvatskog plemstva« koji su se svojedobno sklonili u Bosnu.

Za Pilara je vjerska konverzija »bosanskih bogumila« imala dvostruko obilježje: a) socijalno-političko i b) vjersko. Naime, bosansko plemstvo (»politički narod«) da bi sačuvalo feudalni posjed i društveni položaj unutar Osmanlijskog Carstva nije imalo drugi izbor nego prelazak na islam, vjeru novog gospodara. Naišavši u literaturi na tvrdnju da je između islama i raznih manihejskih sekta postojala »osobita privlačnost«,

Duro BASLER, »Visoko učilište Crkve bosanske u mjestu Bosna«, *Pregled*, Sarajevo, 65/1975., br. 4, 437-486.

³³ L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 96. »Koliko bijaše ta slika s jedne strane povoljna, toliko bijaše s druge strane nepovoljna. A što bismo mogli i reći o političkom i državotvornom značenju jedne nauke, po kojoj je sve, što se stvarnog oko nas nalazi, djelo sotone? A zadatak je države, da se bavi uglavnom stvarnom stranom ljudskoga života. Kakav je položaj države u toj nauci, ako je ono, što joj je glavni zadatak, djelo sotone i prema tome ne samo suvišno, nego i prezira vrijedno? Kako da se razvija država, u kojoj se brak načelno zabacuje i podnosi samo per nefas, gdje su savršeni, viši i vodeći krugovi ljudskog društva zbog zabrane braka i spolnog obćenja izključeni od razplodivanja, a time nestaju upravo vredniji i savršeniji ljudi [...]. Pa onda još k tome i stroga zabrana ubijanja životinja i ljudi, koja je, koliko god simpatična, ipak jednaka načelnoj zabrani rata i vojevanja, koja je i tako ratničkom narodu, kakvi bi jahu Hrvati uobče, a poimence Bosanci, morala oduzeti njegove ratničke vrline, te njegovu državnu tvorvinu učiniti nesposobnom za proširivanje i obranu?« (*Isto.*)

³⁴ *Isto*, 97.

³⁵ *Isto*, 99.

³⁶ *Isto*, 100. Također vidi: Marko ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija. (Odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo, 1996., 382.

³⁷ L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 100. Suvremena povijesna znanost odbacuje tvrdnju da su bosanski »bogumili« listom prešli na islam. Vidi: M. ŠUNJIĆ, »Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekta«, *GDIBiH*, 11/1961., 384; Muhamed HADŽIJAHIĆ, »O nestajanju Crkve bosanske«, *Pregled*, 65/1975., br. 11-12, 1309-1328; ISTI, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990., 41-111; Mustafa IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997., 91-92; E. REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike. U tezama i kontroverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*, Sarajevo, 2000., 14-15; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, 30-31 (potpoglavlje: »Povijesno neutemeljene teze o »masovnom prijelazu« bosansko-humskih krstjana na islam«).

Pilar je zaključio da je i »između bogumilstva i islama moralo postojati neko srodstvo po izboru, koje je utrla putove za prielaz bosanskih bogumila na islam.«³⁸

Prelazak bosanskih »bogumila« na vjeru turskih osvajača imao je, prema Pilarovu shvaćanju, sljedeće važne posljedice: 1) »podpuno [jel] zamrla nacionalna svijest bosanskih Hrvata koji su prešli na islam«,³⁹ 2) »podpuno bijaše razkinuta svaka veza s njihovom nacionalnom i političkom prošlošću«,⁴⁰ 3) »promjenom vjere bogumili ne postadoše samo muslimani s vjeroispovjednog gledišta, nego također i Osmanlije u političkom smislu [...]«. ⁴¹ »Prijelaz na islam«, nastavlja Pilar, »značio je također zbacivanje nutarnjih okova, oslobođenje tih ljudi, koji time stupiše iz tiesne i mukle izbe bogumilstva na slobodno polje snažnog političkog i ratničkog rada u okviru otomanske državne politike.«⁴²

Nestanak srednjovjekovne bosanske države i njezine krivovjerne Crkve imao je teške posljedice za povijesni razvoj hrvatskog naroda u cjelini, koji se, prema Pilarovu mišljenju, našao raspolučen na razmeđu dvaju nepomirljivih svjetova: »Ovako se Hrvati podijeliše u dva tabora, jedni se borahu za Istok, a drugi za Zapad izprva na strani Ugarske, a kasnije na strani Austrije i zatirahu se međusobno divlje i biesno, što potjecaeše jednako od vjeroispovjedne prirode kao i od tvrdoglavog karaktera obih jednorodnih stranaka.«⁴³ Rezultat višestoljetnog neprijateljstva dvaju dijelova »istog naroda« Pilar je sazeo u sljedećoj tvrdnji: »ovi tristagodišnji bojevi slomiše potpunoma snagu Hrvata, pa njihove posljedice oni ne mogu preboljeti sve do danas.«⁴⁴

Završavajući svoja povijesno-religijska razmatranja o Bosni i »bogumilima« Pilar se upustio u nudenje rješenja za prevladavanje gorućih državno-pravnih, nacionalnih i vjerskih problema na nemirnom jugu Austro-Ugarske Monarhije, u posljednjim danima njezina postojanja na političkom zemljovidu Europe: »Bosni je suđeno, da si potraži nove putove, a te može naći ne samo iz geopolitičkih⁴⁵ nego također iz poviestnih i narodnih razloga [...] samo na strani svoje jednokrvene hrvatske braće. I samo u tom okviru može Bosna živjeti plodonosnim životom.«⁴⁶

Pilarove tadašnje poglede na Bosnu i »bosanske bogumile« treba prosuđivati isključivo kao svojevrsni povijesni uvod u njegov prijedlog rješavanja »južnoslavenskog pitanja«, odnosno preuređenja Austro-Ugarske Monarhije na načelima koja bi zadovoljila političke, gospodarske, kulturne i ine aspiracije njezinih brojnih naroda, u konkretnom slučaju Hrvata. U posljednjem, devetom poglavlju svoje knjige naslovljenom, »Rješenje južnoslavenskog pitanja« (s. 379-414), autor je ponudio viđenje rješenja državno-pravnih, političkih i gospodarskih odnosa zapletenih u nerazvezivu

³⁸ L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 102.

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ *Isto*, 103.

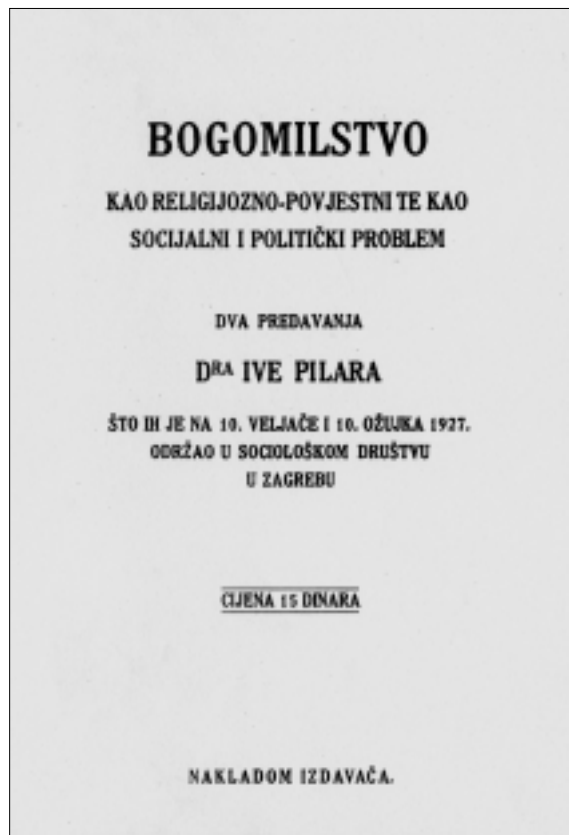
⁴² *Isto*.

⁴³ *Isto*, 103-104.

⁴⁴ *Isto*, 104.

⁴⁵ Vidi: I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, Sarajevo, 1918.

⁴⁶ L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 105.

čvoru dualističkog sustava Monarhije koji je onemogućavao ujedinjenje hrvatskih zemalja u jednu cjelinu i njihov svekoliki razvitak unutar granica države vladarske kuće Habsburg-Lothringen. Pilar se, u tim presudnim časovima, ne samo hrvatske nego i svjetske povijesti, nije zadovoljavao samo nedjelatnim kabinetskim promišljanjem o stvarnim problemima opstanka hrvatskoga naroda na početku XX. st. nego je poduzimao i konkretne političke akcije koje su postale bespredmetne nakon vojno-političkog sloma Monarhije u Prvom svjetskom ratu.⁴⁷

Krajem 20-ih i početkom 30-ih godina XX. st. Pilar se ponovno zainteresirao za problem Crkve bosanske. Kao aktivni član zagrebačkoga Sociološkog društva održao je u veljači i ožujku 1927. godine dva predavanja o navedenoj temi. Predavanja su najprije objavljena u zagrebačkom dnevniku »Hrvat«,⁴⁸ tadašnjem glavnom glasilu

⁴⁷ O Pilarovu političkom angažmanu u posljednjim godinama postojanja Monarhije vidi: Zoran GRIJAK, »Ivo Pilar i Stadlerova Promemorija papi Benediktu XV. g. 1915.«, u: *GP*, 1/2001., 95-115; Z. MATIJEVIĆ, »Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)«, u: *GP*, 1/2001., 117-131; ISTI, »Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja 'južnoslavenskog pitanja' u Austro-Ugarskoj monarhiji (ožujak-listopad 1918.)«, u: *GP*, 1/2001., 133-170.

⁴⁸ Vidi: I. PILAR, »Bogomilstvo kao religiozni problem«, *Hrvat*, Zagreb, 8/1927., br. 2204-2224.

Hrvatske federalističke seljačke stranke,⁴⁹ a potom i kao zasebna knjižica koja je doživjela dva izdanja.⁵⁰ Iako je sada opširnije obradio problem nastanka »bogumilstva«, njegovo dualističko ishodište te dogmatsko i hijerarhijsko ustrojstvo, koristeći se znanstvenom literaturom koja mu je u međuvremenu postala dostupna, Pilar se nadalje kretao unutar onih tvrdnji i zaključaka koje je postavio još u »Južnoslavenskom pitanju«, naravno bez pozivanja na njegove onodobne neuspjele političke koncepcije o očuvanju preuređene Austro-Ugarske Monarhije.⁵¹ Ranije iznesenu tvrdnju da je bosanska država nastala i nestala s »bogumilstvom« Pilar je upotpunio »svojim uvjerenjem« da je »religija najutjecajniji faktor u životu naroda« te da »o kvaliteti i sudbini religije ovisi sudbina čitavih naroda«. ⁵² Prema njegovu je mišljenju upravo bosansko »bogumilstvo« postalo »školski primjer« kako »jedna religija može katastrofalno djelo-

⁴⁹ O nastanku i djelovanju Hrvatske federalističke seljačke stranke opširnije vidi: Ljubomir ANTIĆ, »Hrvatska federalistička seljačka stranka«, *Radovi*, Zagreb, 15/1982., 163-222.

⁵⁰ I. PILAR, *Bogomilstvo kao religiozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, Zagreb, 1927.¹ i 1929.²

⁵¹ Vidi: *Isto*, 5-34.

⁵² *Isto*, 22.

vati na sudbinu jednoga naroda.⁵³ Drugim riječima, vojno-politički poraz i nestanak bosanskoga srednjovjekovnog kraljevstva te uključivanje njegova ozemlja u osmanlijsku državu išli su usporedno s potpunim rastakanjem »bogumilstva«, odnosno Crkve bosanske u islamu, pravoslavlju i katolicizmu.

Na kraju svojih predavanja o »bogumilstvu« Pilar je ustvrdio da je »bogumilska bosanska crkva bio [sic] jedan pokret, koji je u najjužoj vezi sa propasti hrvatske državne samostalnosti« te da je tu riječ o »jednom *hrvatskom pokretu*«. ⁵⁴ Najjači dokaz za svoju tvrdnju vidio je u tome »što smo upravo mi Hrvati od sloma toga pokreta pretrpjeli najveće štete. [...] A baš po tome slomu smo mi Hrvati došli u onu nepovoljnu političku situaciju, u kojoj se nalazimo kroz čitav XIX. vijek a i danas, i od jedne veličine do XII. vijeka postali smo danas žalosni ostanci jednoga nekoć velikoga naroda«. ⁵⁵

Konačno, Pilar je svoja razmatranja o »pokretu bosanskih bogomila« i njegovim posljedicama za hrvatski narod sažeo u sedam točaka:

»1. Hrvatski narod raspuknuo se je u XII. vijeku u dvije vidljive pole[,] u katoličku i bogumilsku, koje su međusobno stupile u borbu i time se međusobno sve to više otudjivale. To otudjivanje išlo je dotle, da se je bogumilski dio na koncu otudjio i narodnom imenu i uzeo ime bosansko, te iznio bosanski separatizam. 2. Bogumilski dio naroda, veći dio naroda dobrim je dijelom izumro uslijed životomrzne prirode bogumilstva. Ono što je ostalo prešlo je dijelom na Islam, dijelom na pravoslavlje, a dijelom na katolicizam. Na katolicizam prešlo je najmanje, i to uslijed osobito žive mržnje između Bogomila i katolika u ono doba. Time su Hrvati izgubili ne samo jedan veliki dio svoga narodnoga življa nego i svoga teritorija, naposeb na jugu bivšu crvenu Hrvatsku, t. j. Crnu Goru i banovinu Mačvu, koje su prelazom na pravoslavlje pale u okvir srpske državne i narodne tvorbe. Da me ne bi tko krivo razumio, ističem, da to spominjem bez ikakve političke tendencije. Samo kao jednu znanstvenu i historičku konstataciju. 3. Mržnja među bogumilima i katolicima prešla je i na potomke bosanskih bogomila, na Muslimane, te je bila povodom, da su se bos.[anski] Muslimani krvavo osvećivali u svojim vojnama i četovanjima od 1463. do 1698. katoličkim Hrvatima, tako da se može kazati, da su se ova dva istonarodna ali inovjerna dijela međusobno iskrvarila i zatrla, te etnički[,] kulturno i ekonomski upropastila. 4. Politički je bogumilski raskol bio od najvećeg utjecaja na hrvatsku povijest, jer prvo je stvorio bosansku posebnu državu i bosanski separatizam, a drugo je zaprečio obnovu Hrvatske samostalnosti, koju su Šubići u XIV vijeku tako lijepo započeli, te je ovo zaprećenje našlo vidljiva izraza, kad su bos.[anski] bogomili ubili Mladena II. Šubića. 5. Imao je za posljedicu, da Hrvati uslijed svoje religiozne pocjepanosti nisu mogli dati Osmanlijama nikakvi uspješni otpor, kao što su to na pr. Srbi učinili na svome Kosovu, nego je katolički dio Hrvata morao god. 1527. tražiti zaštite kod katoličkih Habsburgovaca. 6. Imao za posljedicu postanak t. zv. trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koja reprezentira teritorij t. zv. katoličke Hrvatske. Ono navlastito izuzimanje bivših bogumil-

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto, 69.

⁵⁵ Isto.

skih teritorija u formuli Regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae seu totius Croatiae odgovara stanovištu konfesionalno katoličkom i njegovoj dubokoj averziji proti svemu što je u vezi sa odurnom bogumilskom herezom. 7. Bogumilstvo utjecalo je bitno na narodni karakter, koli Hrvata toli Srba. Svakako na karakter Hrvata više, zato jedno jer je ono hrvatski pokret, a zatim i zato, jer su Srbi umjeli proizvesti jednu nutarnju narodnu reakciju proti Bogumilstva i njegovim otrovima, a Hrvati dosele nisu znali stvoriti nikakve individualne reakcije osim one katoličke. Tu idejnu reakciju dao je Srbin sv. Sava, srpski narodni svetitelj i najveći slavenski čovjek na Balkanu. Kao stvarne posljedice Bogumilstva imaju se smatrati hrvatski negativizam, nesposobnost i manjkajući smisao za privredu i praktičnu politiku i manjak životne snage, kao što je to svojedobno konstatovao Frano Supilo. Nadalje onaj buntovni i opozicionalni karakter, koji naprama svakoj vlasti i autoritetu a priori stoji u nekoj opoziciji, sve je to u glavnom bogumilskoga porijekla. Velim u glavnom, jer Bogumilstvo nije tome jedini izvor. Nije jedini ali po mome mnijenju svakako jedan od najbitnijih i najglavnijih. ⁵⁶

Teško se oteti dojmu da Pilar prilikom sastavljanja tih dvaju predavanja o »bosanskom bogumilstvu« nije iznosio kao političar pravaške provenijencije samo svoja promišljanja duboko utemeljena u geopolitičkim studijama o položaju hrvatskih zemalja u europskoj političkoj konstelaciji njegova doba nego i sudove o socio-psihološkim značajkama hrvatskog naroda. ⁵⁷

U tadašnjem je hrvatskom tisku zabilježeno i nekoliko pozitivnih, ⁵⁸ ali i negativnih reakcija ⁵⁹ na Pilarova razmišljanja o »bosanskim bogumilima«. U nastojanju da što bolje afirmira svoje stajalište o Crkvi bosanskoj Pilar se upustio u polemiku sa starokatoličkim svećenikom Stjepanom Zagorcem ⁶⁰ i Mustafom Čelićem, ⁶¹ koji su držali da Crkva bosanska nije imala nikakvih dodirnih točaka s bugarskim bogumilima nego da je riječ o nastavku crkvene glagoljaške opozicije u Bosni (»hrvatska narodna crkva«). ⁶² Ideja o »hrvatskoj narodnoj crkvi« i njezinu kontinuitetu od Grgura Ninskog do suvremenosti osobito je godila osnivačima Hrvatske starokatoličke crkve. ⁶³

⁵⁶ Isto, 71-72.

⁵⁷ Vidi: I. PILAR, *Borba za vrijednost svoga 'ja'*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb, 1922. Također vidi: Vlado ŠAKIĆ, »Uvid u djelo *Borba za vrijednost svoga 'ja'* ili uvod u 'Pilarovu psihologiju'«, u: *GP*, 2/2002., 41-64.

⁵⁸ »Iako su se naši prvi historici bavili proučavanjem bogumilskoga pokreta, nitko nije tako smiono, tako duboko zahvatio u taj odlični dio naše narodne prošlosti i uzeo ga u rješavanje kao značajan problem, kao što je to učinio dr. Pilar. (Mato HANŽEKović, »Prinos historičkoj morfologiji Hrvata«, *Savremenik*, Zagreb, 20/1927., br. 12, 535.) Također vidi: Stj.[epko] ILJIĆ, »Bogumilstvo' 'Kao religijozno-povjesni te kao socijalni i politički problem'«, *Obzor*, 68/1927., br. 244, 2-3.

⁵⁹ Vidi: Vladeta BILBIJA, »Dr. IVO PILAR: BOGOMILSTVO kao religiozno povjestni te kao socijalno politički problem. Zagreb, Naklada izdavača. Cena 15 dinara.«, *Radnički Pokret*, Sarajevo, 2/1927., sv. 10, 316-317.

⁶⁰ Stjepan ZAGORAC, »Problem 'bosanske crkve' u srednjem vijeku«, *Starokatolik*, Zagreb, 3/1927., br. 7, 3-4.

⁶¹ Vidi: Mustafa ČELIĆ, »Je li postojao bogumilski pokret u Bosni. Prilog jednoj javnoj diskusiji«, *Novosti*, Zagreb, 21/1927., br. 147 i 148.

⁶² Vidi: I. PILAR, »Još o bogumilstvu i o 'Bosanskoj crkvi'«, *Obzor*, 69/1928., br. 11, 2-3; br. 12, 2-3. Također vidi: ISTI, »Bosansko bogumilstvo, i Grgur Ninski.«, *Nova Evropa*, Zagreb, 1929., knj. XX., 3-9.

Pilarov interes za najstariju religijsku povijest Slavena te dosljedno tome i Hrvata, pokazao se i prilikom njegova prijevoda članka Jana Peiskera⁶⁴ o vjeri starih Slavena prije njihova prihvaćanja kršćanstva.⁶⁵ Pilar je bio ne samo uspješni prevoditelj Peiskerove rasprave, koja se još nalazila u rukopisu, nego je prihvatio i njegovu tezu da je »staroslovensko paganstvo bilo nesamo dualističko nego upravo zoroastrovskog porijekla« te stoga u »bogumilstvu« ima »vrlo mnogo zoroastričkih utjecaja«.⁶⁶

Uspostavivši bliže profesionalne odnose s praškim profesorom, Pilar je »preuzeo istraživanja po njegovoj uputi u području naše Kraljevine [Jugoslavije]« nebi li našao tragove dualističkog vjerovanja »starih Slovjena«.⁶⁷ Otkrivši u svojim istraživanjima znatan broj ostataka dualističkih svetišta na području Hrvatske, Dalmacije i Bosne, ali i drugdje, Pilar je bio uvjeren da je Peiskerova teza o »iranskom podrijetlu vjere starih Slovjana ispravna«.⁶⁸ Oslanjajući se na njegovu metodu utvrđivanja tragova dualističkih svetišta za koja se tvrdilo da imaju vezu s iranskim vjerskim dualizmom kako ga je utemeljio prorok Zaratuštra, Pilar se ponadao da bi to mogla biti ona antejska točka koja će pružiti zadovoljavajući odgovor na pitanje o nastanku »dualističkog bogumilstva« u Bosni koje je »odgovaralo tradicionalnim tisućljetnim dualističkim pogledima starih Slovjena, kojima je taj narod bio odan od svoga prijelaza k Zaratuštrinoj vjeri pa sve do svoga pokrštavanja«.⁶⁹

Daljnje Pilarovo istraživanje Crkve bosanske i njezinih zoroastričkih korijena bilo je prekinuto njegovom nenadanom smrću koja ni do danas nije u potpunosti rasvijetljena.

⁶⁴ Vidi: I. B.[EŠKER], »Grgur Ninski i 'bosanska crkva'«, u: *Hrvatski katolički kalendar Grgur Ninski*, Zagreb, za god. 1932., 40-42. O nastanku Hrvatske starokatoličke crkve vidi: Z. MATIJEVIĆ, »Geneza starokatolicizma u Hrvatskoj (1917-1924)«, *Naše teme*, Zagreb, 1989., br. 33(9), 2346-2367.

⁶⁵ J. Peisker se rodio 1851. u Oporany u južnoj Češkoj. U razdoblju od 1874. do 1891. radio je kao amanuensis (pisar) u sveučilišnoj knjižnici u Pragu. Odatle je prešao u sveučilišnu knjižnicu u Grazu gdje je do 1904. bio skriptor, a nakon toga kustos. Od godine 1910. do 1919. obnašao je dužnost ravnatelja knjižnice. Na gradačkom je Sveučilištu postigao doktorat iz povijesti i slavistike (1892.). Na istom je Sveučilištu u zvanju privatnog docenta predavao socijalnu i gospodarsku povijest (1901.-1919.). Nakon završetka Prvog svjetskog rata djelovao je kao profesor za iste predmete na češkom Sveučilištu u Pragu (1919.-1921.). [Umro je 1933. godine.] (Podaci preuzeti iz: I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb, 1931., knj. XXVIII, sv. 1, 15, bilj. 7.)

⁶⁶ Vidi: Jan PEISKER, »Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?«, u: *Starohrvatska Prosvjeta*, Zagreb-Knin, N. S., 2/1928., br. 1-2, 55-86. Rezultati Peiskerovih istraživanja naišli su na pozitivan prijam kod istaknutoga hrvatskog povjesničara dr. Milana pl. Šufflaya. Vidi: M. ŠUFFLAY, »Starohrvatska Prosvjeta. Peiskerova studija o praslavenskoj baštinskoj masi«, *Obzor*, 69/1928., br. 76, 2-3; ISTI, »Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. Znamenita studija profesora Jana Peiskera«, *Obzor*, 69/1928., br. 244, 2-3; ISTI, »Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj«, *Zlatni Klas*, Zagreb, 1930., 2-3.

⁶⁷ I. PILAR, »Bosansko bogumilstvo, i Grgur Ninski«, 6.

⁶⁸ I. PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovjena«, 15.

⁶⁹ *Isto*, 77.

⁷⁰ *Isto*, 82. Na Pilarov je članak uslijedilo i nekoliko reakcija. Vidi: h [J. HORVAT], »Pregled u potsvijest slavenskih naroda«, *Jutarnji List*, Zagreb, 20/1921., br. 6922, 3; D. KOSTIĆ, »I našim precima tako je govorio Zaratuštra. Po Pajsker-Pilarovim istraživanjima, iranski dualizam je osnova prethrišćanskoj veri starih Slovena«, *Život i Rad*, Beograd, 4/1931., knj. VII, sv. 44, 588-598; ISTI, »Vračar i Dedinje mogućna prethrišćanska svetišta jugoslovenska«, *Vreme*, Beograd, 11/1931., br. 3485, 4.

Zlatko Matijević:

Ivo Pilar and the Problem of the Bosnian Church ('Bogomiles')

One of the greatest segments of the polyhistorian Ivo Pilar's intellectual heritage is his attempt to interpret the phenomenon of the Bosnian Church ('Bogomiles'). In his striving to shed light on the emergence of this religious sect, he analysed the phenomenon within a historical-religious context and as a social and political problem. According to Pilar, the religious movement in question originated from the Iranian religious reformer Zoroaster. Regardless, this dualistic religious teaching did not arrive to the Balkans in its original form but as a Manicheism. Relying on the claims of early historiography (F. Rački) that Bogomilism arrived to Bosnia from Bulgaria via Serbia, Pilar maintained that it also introduced "national language" and an "autonomous church organisation" as its positive values. The negative aspect of Bogomilism, which issued from the very essence of its dualistic teachings (i.e. hatred of all that which is material as the doing of Satan), undermined the very foundations of the medieval Bosnian state. For, the Bosnian state emerged, survived and fell together with its heretic Church, since, allegedly, its religious followers accepted Islam, the religion of their Turkish conquerors, in masses. Understanding Bogomilism as a purely "Croatian movement" Pilar concluded that this dualistic sect created a separate Bosnian state (but not a separate "Bosnian nation") and, accordingly, "Bosnian separatism", which prevented the existence of a unified Croatian geopolitical region and the constitution of a Croatian sovereignty. The origins of such perceptions of the negative consequences of Bogomilism in Bosnia lie in Pilar's geopolitical ideas on the status of the Croatian states within the European political constellation of his time.